

KAFKASYA'DAN LAZİSTAN SANCAĞI'NA GÖÇLER (1864-1867)

MEHMET ÇETİNKAYA*

Öz: Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir göç hareketiyle karşı karşıya kalmıştır. Tatar göçleriyle başlayan göç hareketi Kafkasya'ya sıçramış ve Rusya'nın 21 Mayıs 1864'te Kafkas halkları için sürgün kararı almasından sonra doruk noktasına ulaşmıştır. Kafkas göçmenleri Osmanlı toprakları içerisinde birçok eyalet ve sancakta iskân edilmiştir. Bu çalışmada 1864-1867 yılları arasında Kafkasya'dan Lazistan Sancağı'na yapılan göçler ele alınmaktadır. Çalışmanın amacı muhacirlerin Lazistan Sancağı'nda iskân sürecinin nasıl gerçekleştiği, devletin muhacirlere ne gibi yardımlarda bulunduğu, muhacirlerin yerel halkla iletişiminin nasıl olduğu ve devletin bu süreç içerisinde ne gibi problemlerle karşılaştığı sorularına cevap aramaktır. Çalışmanın temel kaynaklarını Osmanlı arşivinde yer alan belgeler oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Abaza, Çerkes, Lazistan, Batum.

MIGRATIONS FROM CAUCASIA TO LAZISTAN SANJAK (1864-1867)

Abstract: The Ottoman Empire faced a great migration movement in the second half of the 19th century. The migration, which started with Tatar migrations, spread to the Caucasus and reached its peak after Russia took the decision of exile for the Caucasian peoples on May 21, 1864. Caucasian immigrants were settled in many provinces and sanjaks within the Ottoman lands. In this study, the migrations from the Caucasus to the Lazistan Sanjak between 1864-1867 are scrutinized. The aim of the study is to seek answers to the questions of how the resettlement process of the immigrants took place in the Lazistan Sanjak, what kind of aid the state provided to the immigrants, how was the relations between immigrants and the local people and what problems the state faced during this process. The main sources of the study are the documents in the Ottoman archives.

Keywords: Migration, Abkhasian, Circassian, Lazistan, Batum.

* Arş. Gör. Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
mehmetcetinkaya@artvin.edu.tr

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti için büyük göçlerin gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısının ilk çeyreğinde Kırım ve Kafkasya'dan toplu göçlere şahit olan devlet, muhacirleri imparatorluk içerisinde başta Anadolu ve Balkanlar olmak üzere birçok bölgeye yerleştirmiştir. Düzenli bir ivmeye sahip olmayan göç hareketleri zaman içerisinde farklı yoğunluklarda gerçekleşmiştir. Kırım Savaşı müteakibinde başlayan göçler Rusya'nın Kafkasya'da takip ettiği sert politikadan dolayı 1860-1862 ve 1863-1865 tarihlerinde belirgin bir ivme kazanmıştır. Bununla birlikte 1864 öncesindeki göçleri “yönlendirilen göçler” olarak tanımlamak mümkündür. Bu göç tipinde göç eden kitle üzerinde baskı olduğu halde göçmenlerin bir tercih hakkı vardır. Ancak 1864 Mayıs'ında Rusya'nın Kafkas halkları için sürgün kararı alması yapılan göçlerin mahiyetini ve göç türünü değiştirmektedir. Bu tarihten sonra meydana gelen göçler zorunlu göç kapsamında değerlendirilmelidir.

Kafkasya'dan Osmanlı'ya yapılan göç hareketlerine dair literatürde birçok müstakil çalışma bulunmaktadır.¹ Söz konusu çalışmaların önemli bir kısmı göç olayını genel hatlarıyla incelemektedir. Bu çalışmada ise Osmanlı arşivi ışığında 1864-1867 yılları arasında Kafkasya'dan Lazistan Sancağı'na göç eden halkların iskânlarının nasıl gerçekleştiği, devletin muhacir iskâm sırasında ne gibi problemlerle karşılaştığı, muhacirlerin yerel halkla ilişkilerinin ne şekilde geliştiği, devletin muhacirlere ne gibi yardımda bulunduğu sorularına cevap aranacak ve muhacirlerin eğitimi hususunun nasıl gerçekleştirildiği ele alınacaktır.

Konuya geçmeden önce çalışmanın sınırlılıklarını belirlemek için incelediğimiz dönemde Lazistan Sancağı'nın hangi idarî birimlerden oluştuğunu belirtmek gerekmektedir. 12 Aralık 1861 tarihli bir belgeye göre Lazistan Sancağı, Batum, Çürüksu, Acara-i Ulya, Acara-i Süfla, Başköy, Arhavi, Gönye,

¹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1991; Bedri Habiçoğlu, *Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler ve İskanlar*, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993; Abdullah Saydam, “Kafkas Muhacirleri (1860-1870)”, *Çerkes Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2011, s. 9-46.

Hemşin, Atina, Livane ve Hopa kazalarından oluşmaktadır.² Ancak muhacirler Lazistan Sancağı içerisinde Batum, Gönye ve Çürüksu kazalarında iskân olunmuştur. Bununla birlikte çalışmada incelenen dönemin 1864 senesinden başlamasının nedeni Rusya'nın sürgün kararı sonucunda bölgedeki muhacir iskânın bu tarihte başlamasıdır. Bitiş tarihinin 1867 olarak belirlenmesinin sebebi ise bu tarihten sonra muhacirlerin yerli halk statüsüne geçmesi ve göç olayının münferit bir olaya dönmesidir.

1. Lazistan Sancağı'na Göç ve Göçün Sebepleri

Kırım Savaşı'nı müteakiben ivme kazanan göçler öncelikle Kırım Tatarlarının Osmanlı'ya göçü şeklinde başlamıştır. Düşük yoğunlukta başlayan göçler 1859 tarihinde artmış ve kitlesel diyebileceğimiz bir harekete dönüşmüştür. Savaş sonrasında Rusya'nın yönünü Kafkaslara doğru çevirmesi ve burada yayılmacı politika benimseyerek bölge halklarını sindirmeye çalışması 1859 tarihinden itibaren Kafkas halklarının göçünün en temel sebepleri arasındadır. Aynı tarihte Kafkasyalı lider Şeyh Şamil'in Ruslar tarafından esir alınması da Doğu Kafkasya'da Ruslara karşı direnişin kırılmasında önemli bir etken olmuştur.³ Bununla birlikte Batı Kafkasya'da Çerkes direnişi 1864 yılına kadar devam etmiştir.⁴ Burada sorulması gereken soru 1864 yılına kadar bir direniş halinde devam eden Rusya'ya karşı duruşun daha sonra Kafkas halklarının toptan göçüne dönüşmesini ne sağlamıştır? Göç sadece Rusya'nın baskısı ve sürgün kararı nedeniyle mi gerçekleşmiştir yoksa göçün ardında başka saikler de mevcut mudur?

Bu sorulara cevap verebilmek için olayın biraz daha öncesini incelemek gerekmektedir. 1859'dan itibaren Kafkasya'dan ve Kırım'dan çok sayıda muhacir Osmanlı'ya sığınmıştır. Kendisine sığınanlara Osmanlı Devleti barınma, giyinme ve iaşe gibi temel hususlarda yardımcı olmuştur. Dolayısıyla yeni gelecek göçmenlere de daha öncekilere olduğu gibi bu hususlarda yardımcı olunacaktır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti bir Müslüman devletiydi. Kafkasya'da yaşayan halklar da bu inançta olduklarından Osmanlı topraklarında yaşamaları daha kolaydı. Üstelik Kafkasya'da gelecekleri konusunda insanların

² BOA, A.d. 2919.

³ Mahmut Turan, *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*, Efe Akademi, İstanbul 2020, s. 32.

⁴ Yaşar Bağ, "Çerkeslerin Dramı İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç", *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 214; SümeYra Yılmaz, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2017, s. 38.

kafasında birçok soru işareti bulunmaktaydı. Ayrıca 1863 yılında Rusya yönünü doğuya Ubih, Abhaz, Çeçen ve Dağıstanlılara çevirmişti. İlerleme yönünün Orta Asya'ya döndürülmesiyle, Rusya yeni elde ettiği bölgelerdeki asi güçleri hızlıca etkisiz hale getirerek güney cephesini güvenlik altına almaya çalışmaktaydı. Bunun için Rusya'nın önündeki çözüm Müslümanların toptan sürgünüydü.⁵ Bu karar doğrultusunda bölge halklarına ya Osmanlı'ya göçmeleri ya da Kuban'a sürgüne gitmeleri şeklinde iki seçenek sunuldu.⁶ Kuban'a gittikten sonra kaderlerinin ne olacağından emin olamayan Kafkasyalılar için Osmanlı'ya göç etmekten başka çare bulunmamaktaydı. Durumun mahiyeti Çerkes grupları tarafından imzalanan 9 Nisan 1864 tarihli bir dilekçede gözler önüne serilmekteydi. Çerkesler, Rusya'nın kanuna aykırı olarak Çerkezistan'ı zapt etmeyi ve topraklarına katmayı amaçladığını ve ellerine düşen çocukları, yardıma muhtaç kadınları ve ihtiyaçları koyun gibi kesmekte olduğunu ifade ederek İngiliz hükümetinden yardım talebinde bulunmaktaydı.⁷ İstanbul'da muhtemelen İngiliz Elçisi Sir Henry L. Bulwer, İngiliz Hariciye Nazırı Earl Russell'a gönderdiği 12 Nisan 1864 tarihli yazısında Çerkezistan'daki Rus askeri birliklerinin ilerlemesinin ve askerlerin halka karşı kötü davranışının ülkeden toptan bir göçe neden olduğunu belirtmekteydi.⁸

Rusya ile Osmanlı arasındaki antlaşmaya göre 50.000 göçmen kademeli bir şekilde Osmanlı topraklarına gelecekti.⁹ Her ne kadar antlaşmada 50.000 kişinin Osmanlı'ya göçü öngörüldüyse de sonraki senelerde göçmenlerin sayısı tahmin edilenin on kat daha fazlasına ulaştı. 1864 Mayıs'ında Osmanlı top-

⁵ David Cameron Cuthell, *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia 1860-1866*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, Columbia 2005, s. 192; Kafkas Göçlerinin neden ve sonuçlarını tartışan Sadriye Güneş sürgün kararını etkileyen saikleri Rus kaynaklarını temel alarak açıklamaktadır. Sürgün kararına giden süreç hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sadriye Güneş, "Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. Mehmet Hacısalihioğlu, Balkar&Ircica, İstanbul 2014, s. 271-314.

⁶ Takvim-i Vakayi, No: 755, 29 Muharrem 1281/ 4 Temmuz 1864; Peter Brock, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review*, Vol. 71, No. 280 (Jul., 1956), s. 390; Takvim-i Vakayi, No: 755, 29 Muharrem 1281 (4 Temmuz 1864).

⁷ BOA, HR.İD. 1-45, 5, No: 3.

⁸ BOA, HR.İD. 1-45, 5, No: 2, lef 12, Konsül Steven'dan Earl Russell'a telgraf 17 Şubat 1864; Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 64, S. 1, s. 65.

⁹ Saydam, "Kafkas Göçleri", s. 17.

raklarındaki Kafkasyalı göçmen sayısı 300.000'e vardı.¹⁰ 1863 kışında Osmanlı hükümeti Rusya'dan göçün gelecek sene bahar mevsimine kadar durdurulmasını talep ettiyse de bu talep kabul görmedi.¹¹ 1863 senesinin sonlarından itibaren ivme kazanan Kafkas halklarının göçleri Rusya'nın 21 Mayıs 1864'te sürgün kararı almasıyla birlikte çok daha büyük bir hal aldı.

Sürgün kararından sonra Kafkas halkları Osmanlı Devleti'nin tahsis ettiği vapur ve büyük gemilerle veya muhacirler kendi temin edebildikleri sandal ve kayıklarla Trabzon, Samsun, Sinop, Ordu, Batum ve İstanbul gibi liman kentlerine taşınıyordu. İlkbahar aylarında başlayan göç 1864 senesi boyunca devam ettiyse de ardı kesilmediğinden bir kısım muhacirin gelecek sene ilk bahar aylarında göç etmesi için Rusya ile iletişime geçildi. Her ne kadar Rusya ile Osmanlı arasında muhacirlerin mart ayında göçe devam etmeleri kararlaştırıldıysa da Rusya bu antlaşmaya uymayarak Kafkas halklarını göç etmeye zorluyordu. 13 Şubat 1865 tarihinde Poti şebender vekili tarafından durum Osmanlı makamlarına bildirilmişti. Şebender vekiline göre Gresevi (کره سوی) ahalisinden bir kısım şahıs sehbenderliğe gelerek kendileri için boş bir yer gösterilmesini talep etmişti. Ancak mevsimin kış olması hasebiyle muhacirler soğuk hava şartlarından dolayı yeterince muhafazalı bir şekilde göç edemeyeceğinden Ramazan Bayramı'nın ertesine kadar Rusya Devleti'nden izin alınmıştı. Her ne kadar şebenderlik tarafından izin alındıysa da muhacirler sandallar kiralayarak Batum'a göç etmişti.¹²

Çerkes muhacirlerin Lazistan Sancağı'na göçleri Giresun Kaymakamı Esad'ın 2.000 hâne muhacirin orada iskânını taahhüt etmesi üzerine gerçekleşmiştir. Kaymakam 10 Haziran 1864 tarihinde Sadaret'e gönderdiği bir yazıda Batum civarında ve Çürüksu Nehri'ne iki saat mesafede bulunan Kara-

¹⁰ Gökhan Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Yüksek Lisans Tezi, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017, s. 71; Habiçoğlu, a.g.e., s. 76; Kemal Karpat 1864 ilkbaharında bu sayının 400.000'e fırladığını belirtmektedir. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 110; İstanbul'dan Osmanlı Dahiliye Nezareti'nin Batum Heyeti Murahhası Halil Bey'e 6 Mayıs 1918 tarihinde gönderilen şifreli yazıda 1877'den önce Kafkasya'dan 400.000 kişinin Osmanlı topraklarına geldiği bildirilmektedir. Aynı yazıda Reclus Elisée'nin *Universal Geography* isimli eserinde 1864 ve onu takip eden senelerde Kafkasya'dan gelenlerin sayısının 400.000 raddelerinde olduğu da belirtilmektedir. BOA. HR.SYS. 2398-5, 9; Fuat DüNDAR, *Hicret Dîn ü Devlet Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 45.

¹¹ Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafkas Araştırmaları Derneği Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 189.

¹² BOA, HR.İD. 1-70, 6.

şalvar isimli yerin devlete ait boş topraklardan, havadar ve sulu bir yer olduğunu, dağ ile merasımın güzel ve geniş olduğunu beyan etmiş ve bin hânenin buraya iskânının kolayca gerçekleştirilebileceğini bildirmiştir. Keza Batum civarında yer alan Kahaber isimli yer de buraya benzediğinden üç yüz hâne de oraya yerleştirilebilecekti. Bununla birlikte Batum ile Çürüksu arasında Suhzir isimli kalenin batı tarafında İskele tabir olunan mahal etrafındaki yerin dahi gayet güzel ve önü sulu yerler olması sayesinde 200 hânenin de buraya iskânları mümkündü. Ayrıca Çürüksu kasabasının etrafındaki boş araziye de 400 hâne yerleştirilebilirdi. Kaymakam son olarak Çürüksu'da kendisine ait olan araziye masraflarını cebinden karşılamak üzere yüz ailenin evlerini inşa edebileceğini ve bunların bu bölgeye yerleştirilebileceğini izah etti.¹³

Lazistan Sancağı'nda iskân edilen bu muhacirlerin çıkış noktaları Karadeniz'in sahil kesiminde bulunan Oçamçire, Sohum ve Gudauta şehirleridir.¹⁴ Lazistan Meclisi'nden Sadaret'e gönderilen 2 Temmuz 1864 tarihli bir belgeye göre Batum'a Abazalar ve Çerkezistan arasında Erdiler isimli yerden 15.000 kişi göç etmiştir. Göçmenlerin Batum'a geliş tarihi yazının yazılmasından iki hafta önce olarak belirtilmektedir. Buna göre Abaza ve Çerkes muhacirlerin Lazistan Sancağı'na geliş tarihleri 17 Haziran 1864'tür. Bu tarihte zikredilen bölgeden Batum'a gelen muhacirler yanlarında yedi sekiz bine yakın koyun, keçi ve kara sığır gibi çiftlik hayvanlarını da getirmişlerdir.¹⁵ 2 Temmuz 1864 tarihli bir belgeye göre Lazistan Sancağı'nda göçmenlerin iskân edildikleri yerler ve hâne sayısı şöyleydi:¹⁶

Yer	Hâne
Batum'a bir saat mesafede bulunan Sayboz	100
Batum'a bir saat mesafesi bulunan boş bir yerde	200
Batum'da Haçoken isimli mahalde	100
Batum'a bir buçuk saat mesafesi bulunan Çoruh Ağzında deniz kenarında	150

¹³ BOA, MVL. 678-99.

¹⁴ BOA, MVL. 711-1.

¹⁵ BOA, İ.MVL. 520-23392; Takvim-i Vakayi, No: 760, 5 Rebülevvel 1281 (8 Ağustos 1864); Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 147.

¹⁶ BOA, A.MKT. MHM. 307-85.

Yine orada Sevennar derununda	70
Kahaber'de kain Örek nam mahalde	200
Batum'a üç buçuk saat mesafesi bulunan Gönye kazasında kain Karaşalvar isimli yerde	250
Batum'a iki buçuk saat mesafesi bulunan şark tarafında Çilte nam yerde	150
Gönye kazasında Makriyal Köyünde	100
Yine Batum'a bir buçuk saat mesafesi bulunan Hamide Hatun'dan münhal arazide	150
Batum'a dört buçuk saat mesafesi bulunan Suhzır isimli yerde	100
Toplam	1.570¹⁷

Bu muhacirlerin dışında daha önce Çıldır'da iskân edilmiş olan bir kısım göçmen de Batum'a gelmiştir. Erzurum Valisi İsmail 21 Mayıs 1865 tarihinde Sadaret'e gönderdiği telgrafta Çıldır'da iskân edilmiş olan muhacirlerin hükümet görevlilerinin ve yerel halkın tüm yardım ve teşviklerine rağmen orada durmayıp Batum'a gitmeye kalkıştıklarını bildirmektedir. Muhacirler Lazistan'ın Gönye Boğazi'nde beğenmiş oldukları Karaşalvar isimli yere gitmek üzere yola koyulmuştur. Yerel hükümet her ne kadar muhacirlerin yer değiştirmesini önlemeye çalışsa da göçmenlerin arasında birkaç yüz silahlı adam bulunması ve uygunsuz bir halin yaşanmasından imtina edilmesi dolayısıyla muhacirlerin göçlerine müdahale etmemiştir. Ancak Karaşalvar isimli bölge halihazırda mevcut halk için bile yeterli bir araziye sahip olmadığından yeni gelecek göçmenlerin buraya gitmesi devleti zor durumda bırakacaktır.¹⁸ Trabzon Valisi Mehmed Emin'in Sadaret'e bildirdiğine göre Çıldır'dan Ba-

¹⁷ Hâne sayısı beş ile çarpıldığında tahmini olarak 7.850 kişinin bu tarihe kadar Batum ve civarında iskân edildiği söylenebilir.

¹⁸ BOA, MVL. 706-120.

tum'a gelen muhacirlerin sayısı üç bine yakındır.¹⁹ Bu muhacirlerin iskânı için daha önce Balkanlarda iskân memuru olarak görev yapmış Nusret Paşa ile iletişime geçilmiş ve muhacirler Hopa, Atina ve Gönye kazalarına gönderilerek burada iskânları kararlaştırılmıştır.²⁰ Alınan karara göre Abaza muhacirlerden kırk hânesi Nefs-i Batum kazasına, doksan hânesi Gönye kazasına, yirmişer hânesi Hopa ve Arhavi (Arhova) kazalarına ve kırk hânesi dahi iskân olunmak üzere Atina kazasına gönderilmiştir.²¹

6 Ekim 1865 tarihli bir belgeye göre Lazistan Sancağı'na ilk gelen Abaza muhacirlerinden 814 hâne 4.004 göçmen 21 köyde iskân edilmiştir. Sonradan Oçamçire, Sohum ve Gudauta'dan gelen 84 hâne 463 muhacir ise 3 köye yerleştirilmiştir. Çıldır'dan gelmiş olan 251 hâne 1.766 Abaza muhacir ise 9 köyde iskân edilmiştir. Buna göre bu tarihte Batum'da 1.149 hânedan oluşan toplam 6.233 muhacir 33 köyde iskân olunmuştur.²² 1864 senesi içerisinde Lazistan Sancağı'na gelen muhacirler 1866 eylülünün sonuna doğru artık ahal-i atika (yerel halk) hükmüne girmişlerdir. Bu nedenle muhacirlere verilen tayinatlar da kesilmiştir. Bununla birlikte göçmenler arasındaki hastalık oranının azaldığı da bilinmektedir.²³

1866 senesinden itibaren Lazistan Sancağı'na gelen göçmen sayısı azalmakla birlikte göç devam etmekteydi. Oçamçire ve Sohum'dan göçmenler bulabildikleri kayık, sandal ve vapurlar ile Batum'a gelmekteydi. 15.000'den fazla Abaza muhacirin Osmanlı'ya göç için hazırlanmasının akabinde üç sandal muhacir Sohum'dan doğrudan Batum'a gelmiştir. Lazistan Mutasarrıfı Mehmed Nureddin 27 Nisan 1867'de Sadaret'e gönderdiği yazıda Sohum ve Oçamçire'den muhacirler geldiğini belirtmekte ve bu muhacirlerin kendilerinden önce gelerek yerleşen diğer muhacirler arasında akraba ve taallukatı bulunmaları sebebiyle Batum'da iskân edilmek arzusunda bulduklarını bildirmektedir. Yeni gelen muhacirlerin Batum'da iskânı eski muhacirler tarafından da arzu edilmekteyse de yerel halk buna karşı çıkmaktaydı. Bundan dolayı kayıktan dışarı çıkan muhacirler zorla tekrar kayık ve sandallara bindirilerek Trabzon'a gönderilmekteydi. Fakat muhacirlerden bir kısmı sandal reis ve tayfasıyla birlikte memur tayin olunan üç zaptiyeyi bağlayarak zorla karaya

¹⁹ BOA, MVL. 707-28.

²⁰ BOA, MVL. 712-53; BOA, A.MKT.MHM. 342-13; Ömer Kucak, *Çıldır Sancağı (1830-1877)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2018, s. 187.

²¹ BOA, A.MKT.MHM. 342-13.

²² BOA, MVL. 715-88, 1.

²³ BOA, A.MKT.MHM. 368-90.

yanaşmışlardı. Karaya yanaşan muhacirler Karaşalvar isimli yerde iskân edilmiş olan tanıdıklarının yanlarına gitmişlerdi.²⁴ Bu olayın yaşanmasından sonra Lazistan Mutasarrıflığına 25 Mayıs 1867 tarihinde gönderilen yazıda gelecek muhacirlerin Batum'a çıkmasının engellenmesi ve bunların doğrudan Trabzon'a gönderilmesi gerektiği ifade edilmektedir.²⁵

Muhacirlerin Batum'da karaya çıkmasının yasaklanmasından sonra Rusya tüccar vapurlarından bir küçük vapur Batum'a iki yüz kadar muhacir getirmiştir. Bu muhacirlerin zaten Osmanlı vatandaşı olduklarından dolayı ellerinde pasaportları yoktur. Muhacirlerin vapur dışına çıkarılması için hükümetten izin alınması gerekmektedir. 1 Haziran 1867 tarihinde Rusya Konsolosunun Sadaret'e gönderdiği yazıda belirttiğine göre muhacirlerin dışarı çıkarılmasına izin verilmediği halde protesto edilecek olmakla birlikte muhacirler arasında hayli çocuk ve hasta bulunmaktadır. Bu nedenle muhacirlerin kendilerini toparlayabilmeleri için bile olsa karaya ayak basmalarına izin verilmesi talep edilmektedir. Bunun dışında muhacirlere Trabzon'a gitmelerinin kendileri için daha hayırlı olacağı ifade edildiyse de muhacirler "bizler zaten Devlet-i Âliyye tebaasından olup buraya kadar geldik. Bu halde ne Trabzon'a ve ne de girüye avdet edebiliriz" cevabını vermişlerdir.²⁶

Muhacirlerin Trabzon'a gönderilmesini müteakiben muhacir yüklü birkaç sandal ve Fransa vapuru daha Batum'a gelmiştir. Bunların da Trabzon'a gönderilmesi düşünüldüyse de hava muhalefeti ve birtakım muhacir çocuğun durumunun kötü olmasından dolayı muhacirlerin kefaletle dışarı çıkmalarına izin verilmiştir. Rus vapuruyla Abaza bölgesinden Batum'a gelen muhacirler aslında Lazistan ahalisinden olup ticaret için bu bölgeye gitmişlerdir. Ancak daha sonra geriye dönerek Batum'a yerleşme taleplerini yerel hükümete ilemişlerdir. Bu muhacirler Batum'da oğul, kız, ağabey ve kız kardeş gibi akrabalarının bulunması sebebiyle Trabzon'a gitmeye razı gelmemişlerdir. Mutasarrıfa "Devlet-i Âliyye'den hiçbir şey istemeyiz. Kendü kisb ü ticaret(imiz)le idare ederiz" şeklinde bir ifade kullanarak Batum'da iskân talebinde bulunmuşlardır. Bununla birlikte içlerinden bir kısmı ise Trabzon'a gitmeyi kabul etmiştir. Lazistan'daki durumu Sadaret'e bildiren mutasarrıf nasıl hareket etmesi konusunda bir emirname beklediğini bildirmiştir. Mutasarrıfın dile getirdiği husus Meclis-i Vala ile Muhacirin İdaresi arasında mütalaa edilmiştir. Bu mütalaa sonucunda Trabzon Vilayeti'ne gönderilen 26 Ağustos 1867 tarih-

²⁴ BOA, MVL. 737-22, 3.

²⁵ BOA, MVL. 735-8.

²⁶ BOA, MVL. 737-22, 1.

li cevapta akrabaları gerçekten orada olup da yardımsız bir şekilde akrabalarının yanında iskân edilmek isteyenlere müsaade edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte daha sonra gelecek muhacirler arasında dahi Batum'da anne ve baba gibi pek yakın akrabaları bulunanların da diğerlerinden ayrılarak Batum'da iskânlarına izin verilmesi gerektiği bildirilmiştir. Akrabası bulunmayanlar ise kayıklar ile Trabzon'a gönderilmiştir.²⁷ Bununla birlikte 1867 tarihine kadar muhacirlerin iskân işi tamamlanmıştır.²⁸ Ancak 1868 senesi içerisinde 400 kişi Abaza muhaciri daha Batum'a gelmiştir.²⁹

Muhacirlerin iskâm tamamlandıktan sonra 1869 tarihinde ilk Trabzon Vilayet salnamesi yayınlanmıştır. Bu salnamede Çerkes muhacirler hakkında bir bilgi verilmezken bir sonraki sene yayınlanan vilayet salnamesinin nüfus cetveli kısmında Çerkesler için ayrı bir sütun açılmıştır. 1870 tarihli vilayet salnamesine göre Nefs-i Batum'da 192 hâne 429 nüfus, Batum kazasında 416 hâne 1.008 nüfus, Arhavi nahiyesinde 3 hâne 6 nüfus, Gönnye nahiyesinde 235 hâne 472 nüfus, Atina kazasında ise 47 hâne 87 nüfus Çerkes'in yaşadığı kaydedilmiştir. Buna göre Lazistan Sancağı içerisinde 893 hâne 2.002 Çerkes bulunmaktadır.³⁰ Nefs-i Batum kazası içerisinde 603 nüfustan 429'u Çerkes'tir. Dolayısıyla Batum merkezindeki Çerkesler halk arasında çoğunluğu oluşturmaktadır. Batum kazası içerisinde ise halkın %26,5'ini muhacirler oluşturmaktadır. Gönnye nahiyesinde de halkın %10'luk kısmı Çerkeslerden müteşekkildir. Bununla birlikte Çerkeslerin tüm sancak içerisindeki oranı %3'tür.³¹ 1877 tarihli Trabzon Vilayet salnamesine göre Batum şehir merkezindeki Çerkeslerin yaşadığı mahalleler şunlardır; Nuriye, İcadiye, Enamiye, Şükriye, Atiye, Feriye, Küşadiye ve Lütfiye.³² Yine aynı salnameye göre Batum'da 330 hâne 678 muhacir bulunmaktadır.³³

²⁷ BOA, MVL. 737-22, 5.

²⁸ Selma Saltoğlu, *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu, Mimarisi ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864-1878)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 36.

²⁹ BOA. MVL. 740-50; Saltoğlu, a.g.t., s. 36.

³⁰ Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 2, s. 90-91; 1871 tarihli vilayet salnamesinde ise Lazistan Sancağı içerisinde 880 hâne 2002 nüfus Çerkes bulunduğu belirtilmektedir. Bir önceki senenin kayıtlarıyla kıyaslandığında hâne sayısı 13 azalırken nüfus miktarı sabit kalmıştır. Bununla birlikte vilayet salnameleri muhacirlerin gerçek sayısını tespit etmek konusunda yetersiz kalmaktadır. Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 3, s. 98-99.

³¹ Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 2, s. 90-91.

³² Resul Turan, *Çarlık Rusya Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 268.

³³ Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 9, s. 186.

Salnamenin yanısıra muhacirlerin iskân edildiği bölgeleri tespit etme konusunda Batum Şeriye sicili de önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Sicile yansıyan kayıtlara göre Çürüksu'nun Aziziye Köyü; Batum'un Adliye, İnamiye, Kahaber, Küşadiye, Feriyye, Lütfiye, Soğuksu, Soğuksubaşı köyleri ile Aziziye, Nuriye ve Şükriye mahalleleri; Gönye Nâhiyesi'nin Nusretiye köyü Abaza ve Çerkes muhacirlerin iskân edildiği yerler arasındadır.³⁴

2. Karşılaşılan Problemler

2.1. Muhacirler Arasında Hastalık

Devletin Lazistan Sancağı'nda karşılaştığı problemlerden bir tanesi sağlık sorunlarıydı. Sancakta yerleştirilen 15.000 Abaza muhacir arasında en yaygın hastalık çiçek hastalığı idi. Bu hastalıktan dolayı Batum'da 9 Ağustos 1864 tarihine kadar kadın ve erkek toplam 413 kişi hayatını kaybetmişti.³⁵ Bununla birlikte 1864 Ağustosunun başında muhacirler arasında humma, sıtma, ishal ve buna benzer bir takım hastalığın daha çıkmış olduğu Lazistan Meclisinden Sadaret'e gönderilen 20 Ağustos 1864 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır. Muhacirlerin yarısı hasta olmuştur. Çiçek hastalığını ve bu hastalık nedeniyle muhacirler arasındaki vefatı önlemek amacıyla Lazistan Meclisi muhacirlerin aşılmasını kararlaştırmıştır. Fakat muhacirlerin tedavisi için Batum'da hekim bulunmamaktaydı. Bu nedenle çiçek hastalığına yakalanmayanları aşılama üzere 500 kuruş maaş ile Eczacı Yanko'nun görevlendirilmesi düşünülmüştür. Muhacirlerin aşılama için Batum'da bulunan ve çiçek hastalığını aşılama işindeki mahareti meşhur olan Eczacı Yanko'nun 500 kuruş maaşla 27 Haziran 1865 tarihinden itibaren muhacirleri aşılama görevlendirilmesi için hükümete bir yazı gönderilmiştir. Hükümetin Mekteb-i Tıbbiye ile yaptığı yazışmalardan sonra Yanko'nun tıp ilmi hakkındaki bilgisi Mekteb-i Tıbbiye tarafından bilinmediğinden aylık yedi yüz elli kuruşla Mekteb-i Tıbbiye cerrahlarından birisinin bölgeye gönderilmesinin daha uygun olduğu anlaşılmıştır. Görevlendirilen cerrah, muhacirlerin bulunduğu köyleri tek tek gezerek muhacirlerin hepsini aşılacaktır. Mekteb-i Tıbbiye tarafından bir cerrahın görevlendirilmesinin nedenlerinden birisi Eczacı Yanko'nun Batum'da ikamet etmesi sebebiyle muhacirlerin bulunduğu yerlere gidemeyecek olmasıdır. Bununla birlikte tayin edilen cerrahın bölgeye varmasına kadar Eczacı Yanko'nun görevine devam etmesi kararlaştırılmıştır.³⁶ Mekteb-i Tıbbiyeden tayin

³⁴ Gümüş, a.g.m., s. 14.

³⁵ BOA, ML.MSF.d. 17459.

³⁶ BOA, MVL. 680-64; BOA, İ.MVL. 520-23392.

edilen Mehmed Sabit Efendi temmuz ayında Lazistan'a gelmiş ve Çürüksu kazasından başlayarak her kazada bulunan çocukları ve muhaciri aşılama çalışmalarına başlamıştır. Mehmed Sabit 25 Temmuz 1865 tarihine kadar 1.210 kişiyi aşlamıştır. 30 Temmuz tarihli bir belgeye göre ise Atina kazasından Müslüman ve gayrimüslim halktan kadın ve erkek toplam 2.410 kişinin aşılması gerçekleştirilmiştir.³⁷ Mehmed Sabit daha sonra Arhova (Arhavi) ve Hemşin kazalarını gezerek 1.110 kişiyi daha aşlamıştır.

Mehmet Sabit Efendi'nin çalışmaları yeterli gelemediğinden Lazistan Sancağı'nda bulunan hasta muhacirlerin tedavisi için Lazistan Meclisi iki nefer tabip ve lüzumu kadar ilacın hızlıca gönderilmesi için 13 Ağustos 1864 tarihinde Sadaret'e ve Tıbbiye Nezareti'ne bir yazı gönderdi. Sadaretle Tıbbiye Nezareti arasında yapılan haberleşmede İstanbul'da doktor azlığı nedeniyle oradan doktor gönderilmesine imkân olmadığı ve önceden Samsun'a gönderilmiş olan beş nefer tabibin oradaki işlerinin hafiflemiş olduğundan orada bulunan Kolağası Edhem Efendi ile Yunan tebaasından Liopendes Pavli'nin Lazistan Sancağı'na gönderilebileceği ifade edildi. Bu iki doktor 3.500 kuruş maaş almaktaydı ve gezdikleri köy ve kasabalarda bargir ücretleri gittikleri yerlerce karşılanmaktaydı. Doktorların Lazistan'a kadar gitmeleri için lazım gelen harcırahları Samsun'dan ödenecek, Lazistan'a vardıklarından sonra maaşları Batum mal sandığına, yanlarında götürcekleri dört sandık ilacın masrafı ise hazinece karşılanacaktı.³⁸ Ağustos ayında talep edilen doktorlar padişahın da onayıyla 9 Ekim 1864 tarihinde gönderildi.³⁹

Doktorların dışında Batum'da bulunan Dimitri isimli bir eczacı, tıp ilmine aşina olduğundan muhacirlerin hastalarıyla ilgilenmekte ve köy ve kasabaları gezerek hasta olanlara gereği şekilde yardım etmekteydi. Muhacirlerin dışında yerli halkın hastalarıyla da ilgilenen Eczacı Dimitri sergilediği bu davranışıyla yerel yönetimin takdirini kazanmıştı. Lazistan Mutasarrıflığı aylık 600 kuruş maaşa çalışan Eczacı Dimitri'nin maaşını az bularak Sadaret'ten maaşın yükseltilmesi talebinde bulunmuştu. Sadaret ile Tıbbiye Nezareti arasında yapılan yazışmalar sonucunda Dimitri'nin eczacı olduğu ve tıp işinde kullanılmasının doğru olmadığı, bu nedenle maaşının artırılması usule aykırı olacağı gerekçesiyle kabul edilmemiştir.⁴⁰ Batum'da iki sene hizmet eden Dimitri 1867 senesi haziranında Batum'daki görevini yerine getirdiğinden dolayı

³⁷ BOA, MVL. 711-43.

³⁸ BOA, MVL. 684-6.

³⁹ BOA, İ.MVL. 520-23392, 7.

⁴⁰ BOA, MVL. 718-57.

Trabzon'a gitmiştir. Dimitri muhacirlerle yakından çalışması ve onların adetlerine alışması nedeniyle tecrübeli bir eczacı haline gelmiştir. Bu sebeple Trabzon'a gittiğinde Trabzon Valisi tarafından istihdam edilerek göreve başlatılmıştır.⁴¹

2.2. İskân Problemleri

Devletin muhacirlerle ilgili karşılaştığı sorunlardan bir tanesi de iskân problemi idi. Göçmenler Lazistan Sancağı'na geldiklerinde evlerinin inşa edilmesi için bir süre beklemek zorundaydı. Muhacirler için *paska*⁴² olarak adlandırılan evler yapılmaktaydı. Fakat çok sayıda göçmenin bir anda Osmanlı topraklarına gelmesi nedeniyle aynı aileden kişiler farklı yerlerde iskân ediliyordu. Bu durumdaki muhacirler akrabalarının kendi yanlarında iskân edilmesi için hükümete dilekçeler gönderiyordu. Örneğin, Temmuz 1866'da hükümete başvuran Çerkes Süleyman kendisinin İzmit'te iskân edilmesine rağmen kardeşinin, hanımı ve iki çocuğuyla birlikte Batum'da iskân edildiğini ve mümkünse onların da İzmit'te iskânlarını talep etmekteydi. Bunun dışında arazi ve ev talep etmiyordu. Süleyman'ın bu talebi Lazistan Mutasarrıflığına yazılarak kardeşinin ağabeyinin yanına gitmeye rızası varsa buna izin verilmesi gerektiğini bildiren bir yazı gönderildi.⁴³ Buradan da anlaşılacağı üzere devlet farklı yerde iskân edilmiş muhacirlerin birleştirilmesine dikkat etmekteydi. Muhacirlerin, ailelerinin birleştirilmesi talepleri Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra, muhacirlerin bulunduğu yerlerin yerel yönetimlerden durumun araştırılması istenilmekteydi. Araştırma sonucunda gerçekten aynı aileye mensup kişilerin farklı yerlerde kaldığı anlaşılması halinde bu kişilerin aynı yerde iskân edilmesi buyurulmaktaydı.

İskân problemlerinden bir tanesi de göçmenlerin kaynaklara olan ihtiyaçları nedeniyle çevreye verdikleri zarardı. Muhacirlerin evlerinin yapılması, kışlık odun ihtiyaçlarının karşılanması ve ormanlık alanların tarıma kazandırılması gibi sebeplerle birçok ağaç kesimi gerçekleşmekteydi.⁴⁴ Özellikle

⁴¹ BOA, MVL. 737-55.

⁴² Bu kelime kulübe sözcüğünün Gürcücesi "patskha"ya karşılık olarak kullanılmaktadır.

⁴³ BOA, MVL. 503-38; Aynı yere iskân edilen muhacirlerin birleştirmelerine dair Osmanlı arşivinde birçok belge bulunmaktadır. Örneğin, Vize'de iskân edilen Çerkes muhacirlerinden Elbruz Bey Batum'da iskân edilen kardeşi Mehmed'in kendisi yanında iskân edilmesini talep etmiştir. Elbruz Bey'in yüz nüfusluk ailesiyle birlikte Vize Sancağı'nda iskân edilmesi için yeterli yer bulunmadığından bunların Tekfurdağı (Tekirdağ) içerisinde çevre kazalara dağıtılarak iskân olunması karar verilmiştir. BOA, MVL. 1016-52.

⁴⁴ Ormanların muhacirler tarafından kesilerek tarıma açılması birçok yerde gerçekleşmekteydi. Ancak bu olay kimi zaman halkla muhacirleri karşı karşıya getiriyordu. Çerkes muhacirlerinden

Suhzır Kalesi civarında büyük ve ufak ağaçlar ile meşelik ormanlar muhacirlerin bu ihtiyaçlarını karşılamak üzere kesilmekteydi. Muhacirler için ev yapılması hususunda görevlendirilen ve aynı zamanda muhacir nüfus nazırı olan Hasan Behçet kalenin etrafındaki ağaçların kesilmesinin bir neticesi olarak iki sene içerisinde kalenin tamamıyla açıkta kalacağını belirterek güvenlik açığı oluşacağı sebebiyle ağaç kesilmesinin yasaklanması gerektiğini yerel hükümete bildirdi. Hasan Behçet'in bu uyarısı Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra 9 Şubat 1865 tarihinde hem halkın hem de göçmenlerin kalenin etrafından ağaç kesmesi yasaklandı.⁴⁵ Ancak bu odun kesimi yasağını dikkate almayan muhacirler bölgeden odun kesmeye devam etti. Bu nedenle 28 Mart 1869 tarihinde Çürüksu ve Batum'da mukim tabur binbaşı Naci Efendi'ye emir verilerek ormanların korunması istendi.⁴⁶

2.3. Kölelik

Devletin karşılaştığı en büyük problemlerden bir tanesi muhacirler arasındaki kölelikti. Devletle muhacirler arasında yaşanan sıkıntının kaynağı Osmanlı Devleti'nin son dönemde kölelik hususunda değişen tavrıydı. Osmanlı'da 1857 tarihinde zenci köleliği yasaklanmıştı. 1854-57 yılları arasında ise İngiltere ve Fransa Osmanlı'ya Çerkezistan ve Gürcistan kıyılarında köle ithalini önlemesini talep etmişti. 1854'te Meclis-i Vükela kölelik hususunda bir görüşme yapmış ve Batum'daki Osmanlı ordusu kumandanı Mustafa Paşa'ya iki ferman gönderilmesini teklif etmiştir. Bu fermanlara göre Gürcülerin köle edilmesi ve satılması yasaklanacak, yasağı ihlal eden alıcı ve satıcı taraflar cezalandırılacaktı. İkinci fermana ise Çerkeslerin kendi çocuklarını ve yakınlarını satmalarının doğru olmadığı hakkında uyarılmaları ve Çerkes kölelerin çıkış yeri olan limanlarda iktiza eden tedbirlerin alınması buyurulmaktaydı.⁴⁷ 1860 yılından sonra da devlet muhacirlerin getirdiği köleler hususunda da birtakım önlemler alarak köle satışı önlemeye çalışmaktaydı. Bu doğrultuda yirmi, yirmi beş yaşını doldurmuş ve çocuk sahibi olan kölelerin satışı yasaklanmıştı. Bununla birlikte sadece köleliklerini itiraf eden ve yirmi beş veya otuz

İshak, Sadaret'e gönderdiği arzuhâlde beş yüz hâne olarak Canik Sancağı'nda iskân edildiklerini ve kendilerinin biraz arazi satın alarak ve ormanları açarak tarla haline getirdiklerini ancak bu yerlerin köy halkından birinin yeri denilerek kendisiyle halk arasında ihtilaf ortaya çıktığını belirtmekteydi. BOA. BEOAYN.d. 1864, No. 106.

⁴⁵ BOA, İ.MVL. 526-23616.

⁴⁶ BOA, ŞD. 1825-30.

⁴⁷ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 132-134.

yaşına kadar olan cariyelerin ve kölelerin satışının göz ardı edilebileceği yerel yetkililere bildirilmişti.⁴⁸

Muhacirlerin bulunduğu hemen hemen her yerde kendini gösteren kölelik Lazistan Sancağı'ndaki muhacirler arasında da mevcuttu. Özellikle tüccarlar yoksul durumdaki aileleri çeşitli şekillerde kandırarak evlatlarını satın alıyordu. Göçmenler arasındaki bu durumu 1 Ağustos 1864 tarihinde Sadaret'e gönderdiği maruzda Lazistan Mutasarrıfı Mehmed Nureddin "çaylakların piliçleri kapmasına" benzetiyordu. Mutasarrıf tüccarların anne ve babası vefat etmiş çocuklar ile dul kadınları esir olarak satın aldığını ve diledikleri yere götürerek satmakta olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca Lazistan Sancağı'na yerleştirilen 15.000'den fazla muhacir içerisinde gerçekten köle olanların satılmasına şeran ve kanunen bir şey denilemese de hür olanlara diğer Osmanlı vatandaşları gibi muamele edilmesi gerektiğinden bunların alınıp satılması kabul edilemeyeceğini ifade etmekteydi. Bu nedenle muhacir reislerini yanına çağırarak bu durumu kendilerine ifade etti. Köle ve cariyeler haricinde hür kız ve çocuk satın alınması durumunda dava vuku bulsun veya bulmasın satın alınan çocuğun satın alandan alınıp anne ve babasına verileceği, bunları alanların ise verdikleri paraları kendilerine ceza olarak geriye verilmeyeceği halka bildirilmişti. Buna rağmen 1 Ağustos 1864 tarihinde Makriyal köyünde iskân edilmiş muhacirlerin yanına giden Aşıkhasanoğlu Ali Bey isimli bir adam hür olduğunu bildiği halde muhacirlerden 400 manata bir kız almıştı. Bu durum üzerine satın alınan kız ve kabilesi çağırılarak durum araştırılmış ve kızın hür olduğu herkes tarafından ifade edildiğinden kız babasına verilmiştir. Tüccar ise köle satış ilanından haberdar olmadığını bildirdiğinden 350 manat tüccara geri verilmişse de 50 manat kızın babasına verilmiştir.⁴⁹

Lazistan Sancağında iskân edilmiş olan Abaza ve Çerkes muhacirler arasındaki kölelik hususuna dair 1867-1875 yıllarını kapsayan Batum şeriye sicilinde birçok kayıt yer almaktadır. Sicil kayıtlarında köle satışları, köle azadı ve miras hukukunda köleliğin durumuna dair bilgiler bulunmaktadır.⁵⁰ Buradaki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere göçmen toplulukları arasında kölelik önemli bir yere sahiptir.

Kırım Tatarları ile Nogayların yanı sıra 1864'ten sonra Çerkes muhacirlerin getirdiği kölelerle imparatorlukta köle sayısı artmış ve bu sayı 1867'de

⁴⁸ BOA, A.MKT.NZD. 396-97; BOA, A.MKT.UM. 561-49.

⁴⁹ BOA, A.MKT.UM. 794-77.

⁵⁰ Gümüüş, a.g.m., s. 20-22.

150.000'e ulaşmıştır.⁵¹ Bu dönemde imparatorluk içerisinde köle sayısını azaltmak amacıyla devlet klasik dönemde kullandığı mukatebe sistemini uygulamaya sokmuştur. Buna göre köle sahipleri arazi karşılığında kölelerini azat etmek hususunda teşvik edilmiştir ancak mukatebenin köle sahiplerinin rızasına dayandırılacağı ve efendilerin buna zorlanmayacağına meclis tarafından dikkat çekilmiştir. Bu konu 1 Mayıs 1867'de padişahın onayına sunulmuştur.⁵² Bu önlemlere rağmen kölelik devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.⁵³

3. Göçmen - Yerli Arasındaki İlişki

Lazistan Sancağı'nda iskân olunan Çerkes ve Abaza muhacirler bölge halkına göre daha farklı bir yaşantıya sahipti. Yaşantıları farklı olan bu grupların yerel halkla birbirlerine alışmaları için bir miktar zaman gerekmektedir. Bu müddet içerisinde muhacirlerle yerel halkın alışma ve kaynaşmasının düzenli bir şekilde sağlanabilmesi ve asayişin temini için bölgedeki zaptiye sayısının artırılması faydalı olacaktır. Lazistan Meclisi, Sadaret'e bir mazbata göndererek Batum'da iskân edilmiş olan muhacirlerin yerli halkla kaynaşmaları gerçekleşinceye kadar muhacirlerin işlerine nezaret etmek, durumun gereğine göre işlerini anlayıp yerel hükümete haber vermek üzere memurlara ihtiyaç olduğunu bildirdi. Buna göre Makriyal ve Karaşalvar isimli arazilere 3 Haziran 1864 tarihinden itibaren Kadem Bey aylık 200 kuruş maaşla memur tayin edildi. Bununla birlikte Batum ile Kahaber, Savafer (صوافر) ve sair yerlere 16 Temmuz 1864 tarihinde bir zaptiye çavuşu ile dokuz nefer zaptiye görevlendirildi.⁵⁴ Zaptiye sayısı muhacirlerle halk arasındaki gerginlik ve soğukluktan dolayı 1866 Aralık ayında tekrar artırıldı. Karaşalvar'da 9 zaptiye 2 memur, Kahaber'de 9 zaptiye 2 memur ve Soğuksu'da 9 zaptiye 2 memur olmak üzere toplam 33 asayiş görevlisi geçici süreliğine bölgede güvenliği sağlamak üzere görevlendirildi.⁵⁵ Zaptiye sayısının artırılmasının yanı sıra münasip yerlerde derbentler inşa edildi.⁵⁶

Muhacirlerle yerel halk arasındaki ilişkiler ilk başlarda iyi bir haldeyken zaman içerisinde muhacirlerin uygunsuz davranışlarından dolayı kötüleşti. Batum, Çürüksu ve Gönye kazalarında iskân edilen Çerkes muhacirlerin kendilerine karşı davranışlarından rahatsız olan halk cemiyetler oluşturarak Çer-

⁵¹ İ.MMS. 34-1407.

⁵² İ.MMS. 34-1407.

⁵³ Erdem, a.g.e., s. 151.

⁵⁴ BOA, MVL. 681-70.

⁵⁵ BOA, İ.MVL. 558-25052.

⁵⁶ BOA, MVL. 719-106.

keslerin bu kazalardan kaldırılarak başka yerlerde iskânlarını talep etti. 60 kişinin mührü bulunan 17 Mart 1866 tarihli bir arzuhâlde yerel halk muhacirlerden duydukları rahatsızlığı dile getirmekteydi. Arzuhâlde öne çıkan konular şöyleydi:

- Muhacirler için gerekli paskaların yerli halk tarafından yapılmasına ve muhacirlere misafirperverliğin gerektirdiği her türlü kolaylık sağlanmasına rağmen muhacirlerin eskiden beri adet edindikleri hırsızlıktan beri durmadıkları
- Muhacirlerin hırsızlığı meslek edinmiş olmaları ve yerel halkın kırdan otlatılan, damda veya ahırda bulunan hayvanları ile kilerde bulunan zahirelerini çaldıkları
- Muhacirlerin kendilerine iskân ve tarım için verilen arazileri işlemeyip araziye ekip-biçmeyerek yerel halka eziyet ettikleri
- Muhacirlerin cezalandırılmalarına rağmen hiçbir şekilde terbiye olmadıkları
- Muhacirlerin uygunsuz hareketlerinden dolayı kendilerinin birçok zarara uğradıkları, dolayısıyla ya kendilerinin ya da muhacirlerin başka bir tarafta iskân edilmeleri.⁵⁷

Yerel halkın muhacirlerden en çok şikâyet ettikleri husus mallarının ve hayvanlarının çalınmasıydı. Bu durum öyle bir hâl almıştı ki yerli halktan on beş hânenin vatanlarını terk etme kararı aldığı söylenmekteydi. Kendilerini muhacirlere karşı koruma ihtiyacı hisseden birtakım yerel halk ise muhacirlere karşı örgütlü direniş için cemiyet oluşturarak muhacirlerin hırsızlık olayına karşı tepkilerini göstermekteydi. Halk cemiyet oluşturmanın yanı sıra içlerinden Abdullah isimli bir kişiyi temsilci seçerek durumlarını Meclis-i Vala'ya iletmek üzere İstanbul'a gönderdi. Yerel halkın vekili olan Abdullah isimli şahıs muhacirler tarafından imzalanan bir şikâyet mahzarını Meclis-i Vala'ya sundu. Vekil Abdullah Meclis-i Vala'ya çağrılarak durum kendisinin ağzından dinlendi. Abdullah Meclis-i Vala'da muhacirlerin iskân edildiği yerin arazisinin yerel halk için dahi yeterli gelmediğini ve bu nedenle muhacirlerin burada tamamen yerleştirilemediğini beyan etti. Daha sonra Meclis-i Vala tarafından Lazistan Mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda muhacirlerin başka yere nakliyle sayılarının azaltılmasının lazım geldiği halde bunların tamamen iskân olunmasından dolayı başka bir mahalle iskânları birtakım masrafı ve kendilerinin dahi perişan olmasına sebep olacağı gerekçesiyle uygun olmadığı bildirilmekteydi. Bu nedenle mutasarrıfa iki taraf arasında suhuletin sağlanması ve eşkiya-

⁵⁷ BOA, MVL. 718-57.

lık yapanların cezalandırılması tembih edilmekteydi. Yazıda ayrıca yerel halkı muhacirlerin oradan kaldırılması hususunda tahrik edenlerin de cezalandırılarak hapse atılmasıyla durumun tekrar merkeze bildirilmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Bununla birlikte mutasarıftan arazi konusunda sıkıntı çekilmesi durumunda bir kısım muhacirin başka yerde iskân edilmesi lazım gelmesi ihtimaline karşı muhacirlere verilen yerlerin ne tür arazi olduğu ve ne surette verildiği hususunun ve henüz yerleşmemiş muhacir var ise bunların miktar ve sayısını beyan etmesi istenilmekteydi.⁵⁸

Muhacir Vekili Abdullah bir buçuk ay İstanbul'da kaldıktan ve Meclis'te durumu arz ettikten sonra Trabzon'a gelerek problemi burada çözmeye çalışmıştır. Trabzon'da da bir buçuk ay kalan Abdullah'ın çabaları sonucunda muhacirlerin bölgeden kaldırılması kararlaştırıldığına ve Batum mutasarrıfı göçmenlerin kaldırılmasına mâni olduğuna dair söylentiler çıkmıştır.⁵⁹ 2 Mart 1867 tarihinde Lazistan Mutasarrıfı Mehmed Emin, Sadaret'e yazdığı maruzda bu durumu belirttikten sonra yerlilerin muhacirler karşısındaki tutumunun halktan birtakım kişilerinin kışkırtmasından kaynaklandığını bu nedenle de on farklı yerden on beş kişinin başka yere sürülmesi gerektiğini beyan etmektedir. Mutasarrıf bu kişilerin isimlerini ve yerlerini maruzunun ekinde Sadaret'e bildirmiştir. Mutasarrıfın bildirdiğine göre pusulada isimleri yazılı olan kişiler geçen sene de bir cemiyet kurmuşlardır. Ancak kendilerine yapılan nasihatler ve tavsiyeler üzerine dağılmışlardır. Mutasarrıf yerel halkın yanı sıra muhacirlerin ileri gelenleri arasında da fesat çıkaranların ve muhacirleri halka karşı tahrik edenlerin bulunduğunu ve bu kişilerin de başka yere nakledilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁰ Bununla birlikte mutasarrıf 14 Şubat 1867'de Sadaret'e gönderdiği bir diğer arzında halkın "arazilerimiz bize kafi değil iken muhacirlere verildi, bir taraftan da nüfusumuz telef olunmaktadır" şeklindeki sözlerinin yalan olduğunu ancak hırsızlık konusunda halkın haklı olduğunu ifade etmektedir. Hırsızlık olayının muhacirlerin yanı sıra yerli halk ile ekrad taifelerinde dahi ortaya çıktığını ve bu tarz hırsızlık davalarının mahkeme sicillerinde ve Meclis-i Atik ceridesinde kayıtlı olduğunu bildirmektedir.⁶¹

Devlet muhacirlerin hırsızlık eylemlerinin önüne geçmek için muhacir reislerinden suç işleyenlerin Bab-ı Hükümet'e teslim edileceğine dair senetler almıştır. Ancak bu durum da suç işlenmesinin önüne geçememiştir. Muhacir-

⁵⁸ BOA, MVL. 719-119.

⁵⁹ BOA, MVL. 732-64.

⁶⁰ BOA, MVL. 732-64.

⁶¹ BOA, MVL. 738-79.

lerin yerel halkın babadan oğula tasarruf ettikleri tarla ve bahçeleri dahi zapt edip mallarını gasp ederek halka zarar vermeleri sonucu muhacirlerle halk arasında karşılıklı çatışmalar ve öldürmeler meydana gelmiştir. Daha büyük bir fesadın ortaya çıkmasından korkan halk, Sadaret'e gönderdiği arzuhâlde durumlarını şu sözlerle dile getirmekteydi;

“...Allah rızası için padişahı başı için bütün bütün ayak altında kaldıklarından naşî bu ümmet-i Muhammed’i ne güne olursa, ol Çerakiz taifesinden tahlis buyurmayı ve bu kullarını asla tahammülleri kalmayub bundan böyle intizacıları âdem-i inkânda olmağla ancak aîlaları içinimizden kalkmalı yahud kullarımıza bir yer gösterüb bizler kalkmalıyuz. Andan başka bir mümkün olmadığundan...”. Bu sözlerinin yanı sıra halk kendi yerlerinin taşlık ve korkunç yer olması dolayısıyla diğer yerlere kıyas edilemeyeceği ve Ardahan ile Göle havalisinin tarıma daha elverişli olduğunu, bölgenin suyuyla havasının dahi iyi olduğunu ve kendilerinin oraya gitmelerinde herhangi masraf olmayacağını dile getirmekte ve oraya gönderilmelerini talep etmekteydi.⁶²

14 Şubat 1867 tarihinde Lazistan Mutasarrıfı Sadaret'e gönderdiği arzında her ne kadar halkın muhacirler hakkında iddia ettiği olayların bir kısmının doğru olmadığını ifade ettiyse de Batum, Gönve ve Çürüksu kazaları halkı 19 Mart 1867 tarihinde Meclise bir şikâyet arzı göndermişlerdir. Arzda bu buldukları yerde muhacir iskanı için boş yer bulunmadığı halde muhacirlerin kendilerine ait arazilerde iskân edildiğini ve devlet görevlilerinin kendilerine muhacirlerin geçici bir süreliğine orada iskân edileceklerini, daha sonra ise başka bir yere naklolunacaklarını söylediklerini belirtmişlerdir. Bununla birlikte arzda Batum Mutasarrıfı Nureddin Paşa, Kethüdası Ahmed ve arazi memuru ile bazı diğer memurların muhacirlerden rüşvet olarak köle ve cariye aldıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca bu kişilerin kendilerine ait tarla, bahçe, koru ve kovanlık arazileri gasp ederek muhacirlere dağıttıklarını ve tapu senetleri vererek kendilerine zulmettiklerini bu nedenle de kendilerini idareden aciz kaldıklarını, dolayısıyla ileride helak olabileceklerini beyan etmişlerdir. Dahası, muhacirlerin hırsızlıkları nedeniyle pek çok zararları olduğunu, bunun için bir defter tuttıklarını ve beş altı yüz hânedan oluşan yirmi otuz adet köy halkının 447.400 küsur kuruşluk hasarı olduğunu bildirmişlerdir. Halk Sadaret'e gönderdikleri arza ek olarak kendilerinden çalınan malların listesini yapmış ve bu listede malların fiyatları ve adedini belirtmişlerdir. Son olarak

⁶² BOA, MVL. 504-127.

halk muhacirlerin hırsızlık yoluyla kendilerine iki senede verdikleri zararın bir sene daha devam etmesi halinde kendilerinin iflas edeceğini dile getirmiştir.⁶³

Halk muhacirlerin yanı sıra liva mutasarrıfı hakkında da şikayetlerini dile getirmiştir. Buna göre mutasarrıfa birçok defa muhacirlerin hırsızlık olayı şikâyet edilmiştir. Ancak mutasarrıf halka “malınızı bekleyün sirkat etdirmeyün” cevabını vermiştir. Ayrıca bu hırsızlıktan dolayı her kimden şikâyet vuku bulursa o kişiden bir sarı mecdiye nakdî ceza alınacağını çarşıda ilan ettirmiştir. Bununla birlikte mutasarrıf durumlarını beyan etmek üzere kapısına gelen halkı “nere cehenneme giderseniz gidün” diyerek kapı dışarı etmiştir. Mutasarrıfın bu davranışları yerel halkın devletten ümitlerini kesmelerine ve nereye gideceğini bilmeyen halktan sekiz yüz kişinin vatanlarını terk etmeyi düşünmesine yol açmıştır. Mutasarrıf ayrıca halkın İstanbul'a adam göndermesini haber alarak bu durumu önlemeye çalışmak için iskele başına zaptiye memurları koyarak halkın adam göndermesine engel olmuştur. Mutasarrıfın tüm çabalarına rağmen halk gizlice bir mektup göndererek durumu merkeze bildirmiştir.⁶⁴ Halkın gönderdiği maruzda dikkat çeken hususlardan bir tanesi de belgede iki yüz kişinin mührünün bulunmasıdır. Mühür sayısının çokluğu muhacirlerden duyulan rahatsızlığın ne denli büyük olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Halk tarafından birçok kez devlete arzuhâller sunularak muhacirlerin başka yere gönderilmesi talebinde bulunulması ve muhacirler tarafından çok fazla suç işlendiği iddiası nedeniyle Trabzon Meclis-i Kebir azasından Tayyar Bey durumu araştırmak üzere Batum'a gönderilmiştir. Tayyar Bey'in bu görev ve seçilmesinin nedeni bölgedeki halkın mizacına olan vukufiyetiydi. Tayyar Bey burada yerel halkla görüşerek başka yere gitme arzusunda olan halka gerekli nasihatleri verdi ve onları teskin ederek yerlerine dönmelerini sağladı. Tayyar Bey Trabzon'a döndüğünü araştırmaları sonucu elde ettiği bilgileri içeren bir defter ile mahzar kaleme aldı. Tayyar Bey'in görüşüne ve yapılan araştırmaların neticesine göre halkın şikâyetinin temel nedeni hudut bölgesindeki bir yerde ziyadece muhacir iskân edilmesi ve Çerkeslerin işlediği hırsızlık ve diğer suçların şikâyetine karşılık şiddetle karşılık verilmesiydi.⁶⁵

Batum Mutasarrıfı Mehmed Nureddin kendisi ve muhacirler aleyhinde yapılan şikâyetlere cevap olarak 23 Mart 1867'de hem Trabzon Valisine hem

⁶³ BOA, MVL. 733-74.

⁶⁴ BOA, MVL. 733-74, 3.

⁶⁵ BOA, MVL. 733-74, 8.

de Sadaret'e iki adet yazı gönderdi. Mutasarrıf, Sadaret'e gönderdiği yazıda Tayyar Bey'in muhacirlerden aldığı kayıp ve zayıat defterinin çoğunun aslının olmadığını ve bazılarının ise tahsil edilerek sahiplerine verildiğini bildirmektedir. Bununla birlikte Mutasarrıf bazı kişilerin halkı "muhacirini kaldıracamız" şeklinde vaat ile galeyana getirerek onları kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını iddia etmektedir. Mehmed Nureddin ayrıca muhacirlerin tarımla ilgilenmekte olduğunu, bir kısmının ise odunculuk, kerestecilik ve sair zanaatlarla uğraşmakta ve bu nesnelere alıp satmakta olduklarını bildirmektedir. Mutasarrıfın arzına göre muhacirler yerli ahali statüsüne girerek 1867 yılında adet-i ağnam vergisi dahi vermeye başlamıştı. Mehmed Nureddin ayrıca muhacirlerin kaldırılacağı ve başka yere gönderileceği şeklindeki söylentilerin muhacirler arasında bir soğukluğa neden olduğunu ve muhacir ümerasının kendisine gelerek yerli halkın kendileri hakkında başka bir yere nakilleri konusunda ısrarlı tavırlarından dolayı iş ve güçlerine bakamadıklarını dile getirdiğini belirtmekteydi.⁶⁶

Mutasarrıf Valiye gönderdiği arızasında ise kendisi hakkındaki şikayetlere yedi maddede cevap vermekteydi. Mutasarrıfın ilk olarak belirttiği husus muhacirlerin kendi zamanında gelmedikleriydi. Muhacirler Emin Paşa'nın valiliği ve Süleyman Paşa'nın mutasarrıflığı zamanında on beş bin kişi Batum'a gelmiş, şimdiki yerlerinde eski hükümet ve meclis aracılığıyla iskân ettirilmişti. Mutasarrıf kendisinin Batum'a görevlendirilmesinden sonra Trabzon'a giderek valinin huzuruna çıktığını ve vali tarafından kendisine muhacirlerin bir an önce iskân ettirilmesinin emredildiğini bildirmektedir. Valinin emri üzere harekete geçtiğini muhacirler için yerel halkın yardımlarıyla paska tabir olunur evlerin yapıldığını ve muhacirlerinin nüfusunun tahrir edildiğinde 4.200'e yakın muhacire verilmesi lazım gelen levazımın talimatı gereğince verilmesini memurlara tembih ettiyse de kendisine burada böyle bir talimat yoktur cevabı verildiğini dile getirmektedir.

Mutasarrıfın ele aldığı ikinci konu ise muhacirlere tahsis olunan arazidir. Buna göre Gönye, Batum ve Çürüksu'da iskân ettirilen muhacirlere tahsis kılınan yerlerin çoğunluğu mahlul, orman yerleri ve bazen dahi eski senet ile yani sancak beylerinin senet ile mutasarrıf olduğu yerlerdir. Bununla birlikte sancak beylerinin senede on beş kilelik tohum istiap eder diyerek tasarruf ettikleri yerlerin yüz ve yüz yirmi kile tohum istiap eder yerler olduğu anlaşıldığından bu yerlerden birer miktar muhacirlere tahsis edilmiştir. Ayrıca yerel

⁶⁶ BOA, MVL. 733-68, 1.

hânedan dahi ücretsiz olarak yerler terk etmiştir. Bu durum üzerine aza ve vücuttan memurlar tayin olunarak ve arazi memuru ile tapu katipleri gönderilerek nizamına uygun bir şekilde defter ve mazbatası yaptırılmıştır. Sonrasında Defterhânedan tapu evrakı alınarak muhacirlere verilmiştir. Mutasarrıf arazi konusunda kimsenin kimseye bir diyeceği olamayacağını, bu üç kazanın bol miktarda arazisi olduğunu, daha iki misli ahaliye yeterli miktarda arazi bulunduğunu ve bir mühendisin araştırmasıyla birlikte hakikatın ortaya çıkarılabileceğini ifade etmektedir.

Üçüncü husus ise yerli halk ile muhacirler arasında meydana gelen vuruşmalar ve halkın evlerini başka yere taşımaları meselesidir. Mutasarrıf muhacirler tarafından kimsenin katledilmediği halde halk tarafından birkaç muhacirin telef edildiğini ifade etmekte ve bu katillerin halkın oluşturduğu cemiyet içerisinde fesat tohumu ekmekte olduklarını dile getirmektedir. Halkın evlerini başka yere taşıdığını ise aslının olmadığını ancak Maçahel ve Acara-i Süfla halklarının çoğunun Batum arazisinde yerleri bulunması nedeniyle kışın Batum'a ve yazın yerlerine gittiklerini beyan etmektedir. Buna göre Maçahel ve Acara-i Süfla halkları ile Hemşin Ekradlarının yaz ve kış mevsimlerindeki hareketlilikleri halk tarafından bazı kişilerinin yer değiştirmesi olarak algılanmıştır. Mutasarrıf bu konunun hiçbir şekilde aslının olmadığını ve bu iddiaların işi büyütme isteyenlerin muradından kaynaklandığını belirtmektedir.

Arızada ele alınan dördüncü mesele ise hırsızlıktır. Mutasarrıf hırsızlık konusunda halkın ısrar ve iddialarında haklı olduğunu ancak bunun muhacirlerin iskân edildiği tüm eyalet ve livalarda olduğunu dile getirmektedir. Bununla birlikte hırsızlık olayının sadece muhacirler tarafından değil halk tarafından da işlendiğini ve halk tarafından, çalınan mallar için tutulan defterde belirtilen zayıatın dahi bütünüyle muhacirler çalmıştır demenin doğru olmayacağını, hırsızların Ekrad ve yerli halktan da olabileceğini belirtmektedir. Mutasarrıf ayrıca Abaza ümerasından senetler alındığını fakat yine de hükümete şikâyet geldiğinde bu şikâyetlerin meclise havale edilerek araştırıldığını ve gereğinin yapıldığını söylemektedir.

Beşinci sırada ise muhacirlerin başka yere iskân edilmesinin imkânsızlığından bahsetmektedir. Mutasarrıfa göre böyle nazik bir mevkide kendinden önceki yöneticiler tarafından muhacir iskânının tensip edilmesi uygun değildi. Ancak muhacirleri burada yerleştirmek için çok fazla masraf yapılması ve buradaki uygunsuz durumun diğer eyaletlere de sirayet etmesi ihtimali dolayısıyla yapılması gereken muhacirlerin toptan nakli yerine uygunsuz harekette bulunan yedi sekiz muhacir reisinin ve hırsızlık suçuna karıştığı mahkeme

karşısında ortaya çıkan kişilerin başka yerlere nakledilmesidir. Böylelikle muhacirler terbiye edilecek ve edepleriyle ikamet edecektir. Muhacirlerin yanı sıra cemiyet reislerinin ve müfsitlerin de gerekli cezayı sağlanarak iki grup arasındaki soğukluk bir şekilde ortadan kaldırılmaya çalışılacaktır.

Mutasarrıf son iki maddede ise halk tarafından iddia edildiği gibi yerel hükümetin muhacirlerin başka yerde iskânına engel olunmadığını dile getirmektedir. Buna göre Trabzon'dan gönderilen emirde Batum'da misafir suretinde muhacir bulunduğu takdirde Trabzon'a gönderilmesi emredilmiştir. Ancak emredildiği gibi Batum'da misafir şeklinde muhacir bulunmadığı ve herkesin iskân edilerek yerleşmiş olması gerekçesiyle kimse başka yere nakledilmemiştir. Ayrıca muhacirlerin Lazistan kazalarına bölüştürülmesi de muhacirlerin bütün ihtiyaçlarının temin edildiği sebebiyle uygun görülmemiştir. Fakat yine de muhacirlerin nakli hususunda emir geldiği takdirde yerel hükümetin buna karşı çıkamayacağı ifade edilmektedir. Mehmed Nureddin son olarak kendisinin azlinin halk tarafından talep edildiğini dile getirmiş ve bu hususun da valiliğin fikrine bağlı olduğunu belirtmiştir.⁶⁷

Mehmed Emin bu arzın dışında 7 Ekim 1866 tarihinde Mutasarrıf Sadaret'e bir mahzar daha göndermiştir. Bu mahzarda da yukarıda belirtilen hususlara tekrar değinmiş ve muhacirlerin vahşi olduğunu ve Batum'da görülen hırsızlık olayının daha önce muhacir iskânında çalıştığı Bursa ve Ankara'da da görüldüğünü belirtmiştir.⁶⁸ Bununla birlikte yerel halkın muhacirler hakkındaki şikayetlerinin çoğunda haksız olduğunu ve bunların eyalet merkezi tarafından desteklendiğini bildirmektedir. Mutasarrıf ayrıca muhacirlerle halk arasında vuruşmaların gerçekleştiğini doğrulamakta ve bir muhacir kölesi ile yerel halktan bir kişi arasında geçen olayı anlatmaktadır. Olayda muhacir kölesi halktan bir şahsa vurduktan sonra şahıs eline balta alarak köleyi öldürünceye kadar dövmüştür. Ancak köleyi öldüren şahıs bir türlü bulunamamış-

⁶⁷ BOA, MVL. 733-68, 8.

⁶⁸ BOA, MVL. 725-108; Muhacirler arasındaki hırsızlık olayı imparatorluk içerisinde birçok bölgede meydana gelmekteydi. Enver Ziya Karal sadece Canik Sancağı'nda muhacirlerin çaldıkları at, öküz ve davarların sayısını 25.000 olarak vermektedir. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. VII, Ankara 1977, s. 278; Amasya mutasarrıfı 12 Ağustos 1864 tarihinde Sadaret'e gönderdiği yazıda Amasya'da yerleştirilmiş ve Sivas ve Harput taraflarına gönderilmek üzere bulunmuş olan Çerkes muhacirlerin hırsızlık, darp ve silah çekmek gibi işleri terbiyeleri gereği yiğitlik zannettiklerini ifade etmiştir. BOA, MVL. 687-16: "...muhâcirler sirkat ve darb ve teşhîr-i silâh gibi cinayâtı terbiye-i ashyyeleri icâbmıca âdet-i şecâ'at zannetdiklerinden ahâl-i kadîmenin hayvânât ve eşyâsını sirkat ve darb ve bâ'zı vakitler dahi teşhîr-i silâha mücâseret eylemekte olduklarından...".

tır. Mutasarrıf bu olayı örnek vererek halkın değil de muhacirlerin daha fazla mağdur durumda olduğunu beyan etmektedir.⁶⁹

4. Muhacirlere Yardım

Devlet, muhacirlerle halk arasındaki ilişkiyi ensar-muhacir ilişkisine benzetmekteydi.⁷⁰ Buna göre yerli halk ensar göçmenler ise muhacirdi. Göçmenlerin Müslüman olması ve Osmanlı Devleti'ne yani halifelik makamına sığınması kendilerine yardım edilmesini gerektirmekteydi. Lazistan Mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda göçmenlerin Osmanlı Devleti'ne iltica ettikleri ve kendilerine yardım edilmesinin İslamiyet'in ve insanlığın gereklerinden olduğu bildirilmekteydi.⁷¹ 1864 tarihinde Osmanlı Devleti muhacir iskânında memurlara rehber olması için bir talimatname kaleme almıştı. Bu talimatnamede göçmenlerin en acil ihtiyaçları barınma, iye ve geçimlerini temin etmeleri için tarım aletleri olarak belirlenmişti.⁷² Lazistan Sancağı içerisinde iskân edilen muhacirlere de bu doğrultuda yardımlar gerçekleştirilmekteydi.

Her ne kadar ilk başta gelen muhacirler yanlarında hayvanlarını getirebildiyse de içlerinde yardıma muhtaç olanlar bulunmaktaydı. Bu muhacirler için Batum memurları ve halkı ile Lazistan Sancağı'na bağlı diğer kaza halkları tarafından muhacirler için 26 Haziran 1864 tarihine kadar 400 *keyl*⁷³ yardım zahiresi tedarik edildi. Halktan toplanan zahire oluşturulan bir komisyon ve muhacirlerin reisleri aracılığıyla ihtiyaç sahibi göçmenlere dağıtıldı. Bunun dışında halka ektirilmiş olan 100 *keyl* kokorozdan (mısır buğdayı) 2.000-3.000 kileye yakın hasılat elde edildi. Elde edilen hasılat yine muhacirlere dağıtıldı. Ayrıca göçmenlerin zahire ihtiyacı Batum'a bağlı kazalara yazılarak buralardan da yardım talep edildi.⁷⁴

Muhacirlerin en öncelikli ihtiyaçlarından birisi barınmaydı. Muhacirlerin barınma ihtiyacını karşılayabilmek için halk tarafından göçmenlere paska adı verilen hâneler yapılmıştır. 29 Mart 1865 tarihine kadar muhacirler için yapılan paska sayısı bini bulmuştur.⁷⁵ Muhacirler için yapılan bu yardımlara

⁶⁹ BOA, MVL. 725-108.

⁷⁰ BOA, MVL. 738-79.

⁷¹ BOA, MVL. 719-119, 9.

⁷² Ömer Karataş, "19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskânı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S. 2, 2012, s. 365-367; BOA. İMVL. 505-22848.

⁷³ Bir *keyl* 22, 25 kilograma karşılık gelmektedir. Buna göre muhacirler için 8.900 kg zahire tedarik edilmiştir.

⁷⁴ BOA, A.MKT.MHM. 307-85.

⁷⁵ BOA, A.MKT.UM. 794-77.

karşılık göçmenler tarafından Lazistan Mutasarrıflığına dokuz adet teşekkür name gönderilmiştir.⁷⁶

Barınma meselesinin yanı sıra göçmenlerin giyinme ihtiyacı da önemli bir husustur. Göçmenlerin giydirilmesi için Trabzon Valiliği'nden 1.250 takım elbise istenilmişti. 29 Nisan 1865 tarihinde Meclis-i Vala'dan Lazistan Mutasarrıflığına gönderilen yazıda kış mevsiminin geçmesi hasebiyle istenilen elbise sayısı 250 adet azaltılarak 1.000 takım elbisenin imal edilerek gönderilmesinin yeterli olacağı bildirilmekteydi.⁷⁷

Muhacirlere 1864 tarihinde yayımlanan talimatnâme çerçevesinde barınma ve giyim ihtiyaçlarının yanı sıra arazi verilmiştir. Göçmenlere verilecek olan arazinin miktarı toprağın verimliliğine göre değişmekle birlikte arazi miktarı bir çift öküzün işleyebileceği miktar olan 60 ila 100 dönüm arasındadır. 1858 Arazi Kanunnamesi gereğince muhacirlere arazi dağıtımından sonra tapu senetleri verilmiştir.⁷⁸ Bununla birlikte muhacirlere yine talimatnâme gereğince öküz ve tohumluk temin edilmiştir. Her nüfus muhacir için 5 kile tohumluk lazut (mısır), her on beş nüfus için ise bir çift öküz temin edilmiştir.⁷⁹ Bir çift öküzün fiyatı 500 kuruştur. Tohumluk lazutun kilesi ise iki kuruştur. Ayrıca muhacirlere zirai aletler de verilmiştir. Aletlerin ücreti ise her çift için seksen kuruştur. Bu doğrultuda 1 Ağustos 1864 tarihinde Lazistan Meclisi Batum'da ve diğer kazalarda bulunan 4.488 muhacir için ihtiyaç duyulan toplam 201.320 kuruşun hazineden havale edilmesi için Sadaret'e bir mazbata göndermiştir.⁸⁰ Bu talep Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra gerekli paranın öncelikle zengin olan ahalinin teşvikiyle, bu mümkün olmazsa mahalli mal sandığından karşılanması gerektiği Lazistan Mutasarrıflığına bildirilmiştir.⁸¹ Muhacirlere yapılan yardımların miktarı 16 Ağustos 1866 tarihine kadar 480.000 kuruşa ulaşmıştır. Bu yardımların masrafının bir kısmı hazineden karşılanırken bir kısmı ise mal sandığından karşılanmıştır.⁸²

Muhacirlerin ihtiyaç duyduğu tarım aletleri ve araziler kendilerine verildikten sonra hemen arazilerinin ekiminin gerçekleşmesine çalışılmıştır.

⁷⁶ BOA, MVL. 704-21.

⁷⁷ BOA, MVL. 704-21.

⁷⁸ BOA, A.MKT.MHM. 342-13; BOA, A.MKT.MHM. 338-86; BOA, MVL. 707-101; BOA, MVL. 710-48; BOA, MVL. 1046-25; BOA, MVL. 708-116; BOA, MVL. 711-113.

⁷⁹ BOA, MVL. 715-88, 9.

⁸⁰ BOA, A.MKT.UM. 794-77, 4.

⁸¹ BOA, MVL. 715-88, 11.

⁸² BOA, İ.MVL. 558-25059.

İlaveten devlet göçmenlere mahsul almalarına kadar tayinat yardımında bulunmuştur. Ancak bu yardım bir sonraki hasat mevsimine kadardır. 1864 senesinde iskân edilen muhacirler bir sonraki sene Lazistan Meclisine giderek havanın fazla yağışlı olması sebebiyle ettikleri ürünün üşüyerek zayı olduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle kendilerine yapılan yardımın gelecek seneye kadar devam ettirilmesini talep etmişlerdir. Aksi halde yerel halkın hayvan ve mahsullerini gasp edeceklerini veya çalacaklarını, çarşıdaki tüccar ve esnafın ise mallarını yağma gibi hareketlerde bulunacaklarını ima etmişlerdir. Bu durum üzerine Lazistan Meclisi 7 Ekim 1865 tarihinde Sadaret'e gönderdiği yazıda muhacirlerin durumunu belirttikten sonra kötü bir olayın ortaya çıkmasını önlemek için onlara tayinat verilmesine devam edilmesini istemiştir. 14 Ekim 1865 tarihinde Lazistan Mutasarrıflığına gönderilen cevapta mahsul alamayan muhacirlerden kendini idareye gücü olanların istinasiyla gücü olmayanlara gelecek sene ziraat mevsimine kadar yarım yevmiye verilmesinin uygun olduğu belirtilmiştir.⁸³ Bu yardımın dışında sonradan gelen 4.200 muhacire 1867 Eylül ayının sonuna kadar tayinat verilmiş olup bu tarihten sonra tayinatları kesilmiştir.⁸⁴

5. Muhacirlerin Eğitimi

Batum'da iskân edilmiş olan Abaza muhacirlerin içinde buldukları "*hâli cehl ü nâ-dân*"⁸⁵ den dolayı hükümet muhacirler için beş adet okul açmayı düşünmüştür. Abaza muhacirleri Çerkes muhacirlere kıyasla din konusunda daha az bilgi sahibidir. Devlet Abaza muhacirlerin İslam'ın şart ve inançlarına hiçbir şekilde vâkıf olmadıklarından olası bir fesat durumunda başka bir mezhebe kayabilecekleri ihtimaline karşı Abaza muhacirlerin dinî konularda bilgilendirilmesini önemli görmüştür.⁸⁶ Bu doğrultuda Maarif Nezaretî ile iletişime geçirilerek muhacir çocukların eğitimi için gerekli hocaların görevlendirilmesi istenilmiştir.⁸⁷ Muhacir çocuklarının eğitim görmesi için muhacirlerin dillerine aşina olan beş hoca görevlendirilmiştir. Bu kişiler meclisçe test edilerek öğretmenlik görevi için elverişli olup olmadıkları kontrol edilmiş ve uygun oldukları anlaşılmıştır. Görevli hocalar cuma günleri, Ramazan ve mübarek günlerde muhacirlere nasihat ve vaaz vermekle, diğer günlerde ise küçük ve büyüklere dinin gereklerini öğretmekle yükümlüdür. Meclis-i

⁸³ BOA, MVL. 71479.

⁸⁴ BOA, MVL. 733-68.

⁸⁵ Cehalet ve bilgisizlik.

⁸⁶ BOA, İ.MVL. 526-23617, 1.

⁸⁷ BOA, A.MKT.MHM. 318-80.

Valaca İstanbul'dan gönderilecek hocalara aylık dört yüzer kuruş maaş ve harcırah olmak üzere bir maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Öğrencilerin kitap ihtiyaçları da keza devlet tarafından karşılanmıştır. Bu doğrultuda muhacirlere Maarif Kütüphanesinde bulunan matbu 1.000 adet elifba cüzü, yüzer cilt ilmihal, amme ve tebareke cüzleri ile elli cilt Arapça sarf kitabı gönderilmesi tasavvur olunmuştur.⁸⁸

Muhacirlerin eğitimi için hoca ihtiyacı karşılandıktan sonra eğitimin verileceği yer problemi ortaya çıkmıştır. Lazistan Meclisi tarafından kaleme alınan 23 Nisan 1864 tarihli bir belgeye göre beş bölgeye birer okul, okulların bitişine Cuma ve Bayramı namazlarının kılınabilmesi için cami ve muallimlere mahsus birer oda inşası gerekmektedir. Bu binaların inşasının ahalinin kereste, nakit ve sair şekilde yardımları dışında 50.000 kuruşluk bir masrafla vücuda gelebileceği Sadaret'e bildirilmiştir.⁸⁹ Lazistan Mutasarrıfı Mehmed Nureddin tarafından Sadaret'e gönderilen 3 Haziran 1865 tarihli maruzda hocaların Batum'a vardıkları ve muhacir çocukların eğitimine başladıkları beyan edilmektedir.⁹⁰

Muhacir sayısı zaman içerisinde artmış ve yeni gelenler muhacirler için köyler kurulmuştur. Yeni köylerin kurulması ve muhacir sayısının artması üzerine beş adet öğretmen muhacirlerin eğitim ihtiyacını karşılamak konusunda eksik kalmıştır. Bu nedenle mutasarrıf Mehmed Nureddin 6 Haziran 1865 tarihinde Sadaret'e gönderdiği maruzunda İstanbul'dan gönderilen beş adet muallimin muhacirlerin çokluğu sebebiyle ihtiyacı karşılamadığını bildirmekte ve bunların yerine yerelden on üç muallimin aylık 150 kuruş maaşla istihdam edilmesinin daha faydalı olacağını ifade etmektedir.⁹¹ Mutasarrıfın bu beyanı Meclis-i Vala ve Maarif-i Umumiye arasında görüşülmüştür. Sonuç olarak yerel halktan dil bilen on bir muallimin hem yerel halkın hem de muhacirlerin eğitimleriyle ilgilenmek üzere istihdam edilmesi kabul edilmiştir. Bununla birlikte bölgeye 3.000 elifba, 750'şer adet amme ve tebareke cüzleri, 500 ilmihal, 300 tecvit ve 100 adet emsile kitaplarının gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁹²

⁸⁸ BOA, MVL. 695-2; BOA, i.MVL. 526-23617, 10.

⁸⁹ BOA, MVL. 705-96.

⁹⁰ BOA, A.MKT.MHM. 335-44.

⁹¹ BOA, MVL. 711-44.

⁹² BOA, MVL. 717-39; BOA, i.MVL. 554-24886.

Sonuç

Lazistan Sancağı'na muhacirlerin iskânı sosyal, ekonomik ve çevresel açıdan birçok problemin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Diğer bölgelerde olduğu gibi devletin burada da karşılaştığı problemlerden başlıcası muhacirler arasında ortaya çıkan hastalıktır. Sancakta iskân olunan göçmenler çiçek başta olmak üzere humma, sıtma ve ishal hastalıklarına yakalanmışlardır ve bu hastalıklar sebebiyle birçok muhacir hayatını kaybetmiştir. İmparatorluk içerisinde büyük bir sorun olan sağlık çalışmaları eksikliği Lazistan Sancağı'nda da kendini göstermiştir. Bununla birlikte devlet hastalıklara karşı kalıcı ve sürdürülebilir bir önlem olarak muhacirlerin ve halkın aşılmasını gerçekleştirmiştir.

Çalışmada muhacir bulunan diğer eyalet ve sancaklarda olduğu gibi Lazistan Sancağı'nda iskân olunan muhacirler arasında köleliğin mevcudiyeti saptanmıştır. Bununla birlikte göçmen sayısının az olması nedeniyle sancaktaki köle sayısı da buna orantılı olarak azdır. Devletin karşılaştığı problemlerden bir diğeri ise iskân problemidir. İskân sırasında karşılaşılan problemler aynı muhacir ailelerinin fertlerinin farklı yerlerde iskân olunması ve muhacirler ile yerel halk arasında meydana gelen çatışmalardır. Bu iki grup arasında meydana gelen çatışmaların temel nedeni muhacirlerin hırsızlık faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Göçmenlerin hareketlerinden rahatsız olan halk bilinçli olarak örgütlenerek haklarını savunmaya çalışmıştır. Bununla birlikte muhacirlerin uygunsuz hareketleri nedeniyle muhacirlerle halk arasında çatışmalar meydana gelmiş ve çatışmalar sonucunda bazı şahıslar hayatını kaybetmiştir. Devlet halk ve muhacirler arasındaki gerginliği azaltmak amacıyla her iki gruptan problem çıkarıcı şahısların başka yere sürülmesini sağlamışsa da bu müdahale problemin önüne geçememiştir. Farklı yaşantı ve hayat anlayışına sahip bu iki grup arasındaki gerginlik uzun yıllar boyunca sürmüştür.

Devlet muhacirlerin iskânı sırasında sosyal bir devlet anlayışı benimseyerek muhacirler için gerekli olan evlerin yapımını sağlamıştır. Bununla birlikte muhacirlere tarım arazileri, öküz, tohum ve ziraat aletleri temin edilmiştir. Ayrıca muhacirlere üretici hale gelinceye kadar yevmiye verilmiştir. Devlet göçmenleri iskân ettikten sonra da durumlarını takip etmiştir. İlaveten devlet muhacir çocuklarının ve halkın eğitimine gerekli önemi göstererek muhacirlerin bulunduğu bölgelere okul açmış ve İstanbul'dan ve Lazistan Sancağı içerisinde hocalar istihdam ederek muhacirlerin eğitim almasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Defterleri (A.)d...) 2919.

Sadâret Mühimme Kalemî Evrakı (A.)AMKT.MHM.); 307-85; 318-80; 335-44; 338-66; 342-13; 368-90; 396-97.

Sadâret Nezaret ve Devair Evrakı (A.)A.MKT.NZD); 396-97.

Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilâyât (A.)MKT.UM.); 561-49; 794-77.

Bab-ı Ali Evrak Odası Defterleri (BEOAYN.d...); 1864.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD); 1-45; 1-70.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS); 2398-5.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL); 505-22848; 520-23392; 526-23616; 526-23617; 554-24886; 558-25052; 558-25059.

Maliye Nezareti Masarifat Defteri (ML.MSF.d.); 17459.

Meclis-i Vala (MVL); 503-38; 504-127; 678-99; 680-64; 681-70; 684-6; 695-2; 687-16; 704-21; 705-96; 706-120; 707-101; 707-28; 708-116; 710-48; 711-1; 711-113; 711-43; 711-44; 712-53; 714-79; 715-88; 717-39; 718-57; 719-106; 719-119; 725-108; 732-64; 733-68; 733-74; 735-8; 737-22; 737-55; 738-79; 740-50; 1046-25.

Şura-yı Devlet (ŞD); 1825-30.

Gazete

Takvim-i Vakayi, No: 760, 5 Rebiülevvel 1281 (8 Ağustos 1864).

Takvim-i Vakayi, No: 755, 29 Muharrem 1281 (4 Temmuz 1864).

Vilayet Salnamesi

Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 2, 1870.

Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 3, 1871.

Trabzon Vilayet Salnamesi, C. 9, 1877.

Araştırma ve İnceleme Eserler

BAĞ, Yaşar, “Çerkeslerin Dramı İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç”, *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 207-217.

BİCE, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1991.

BROCK, Peter, “The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy”, *The English Historical Review*, Vol. 71, No. 280 (Jul., 1956), ss. 401-427.

CUTHELL, David Cameron, *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia, 1860-1866*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, Columbia 2005.

ÇAKMAK, Gökhan, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Yüksek Lisans Tezi, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017.

ÇİÇEK, Nazan, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 64-1, ss. 57-88.

DÜNDAR, Fuat, *Hicret Dîn ü Devlet Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.

ERDEM, Y. Hakan, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

GÜMÜŞ Nebi, "Batım, Rize ve Artvin Tarihi İçin Yeni Bir Kaynak: Batım Şer'iyye Sicili", *Akademik-Uş*, C. 4, S. 1 (Temmuz 2020), ss. 1-44.

GÜNEŞ, Sadriye, “Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu, Balkar&Ircica, İstanbul 2014, ss. 271-314.

HABIÇOĞLU, Bedri, *Kafkasyadan Anadoluya Göçler ve İskanlar*, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. VII, Ankara 1977.

KARATAŞ, Ömer, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskânı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S. 2, 2012, ss. 355-384.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

KUCAK, Ömer, *Çıldır Sancağı (1830-1877)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2018.

PUL, Ayşe, “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)”, *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara 2011, ss. 181-208.

SALTOĞLU, Selma, *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu, Mimarisi ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864-1878)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2016.

SAYDAM, Abdullah, “Kafkas Muhacirleri (1860-1870)”, *Çerkes Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2011, ss. 9-46.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

TURAN, Mahmut, *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*, Efe Akademi, İstanbul 2020.

TURAN, Resul, *Çarlık Rusya Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

YILMAZ, Sümeyra, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2017.